

Reinaert de Vos: een middeleeuwse bestseller

Kris Huygen

In *Portulaan* 145 besprak ik de *Ysengrimus* van Nivardus, de Latijnse proto-versie van het beroemde dierenepos Reinaert de Vos. Hier nu meer over de trickster Reinaert in latere versies van dit verhaal: de Franse *Roman de Renart*, de Vlaamse *Van den vos Reynaerde* en ten slotte de persoonlijke interpretatie van Vlaams auteur Louis Paul Boon in zijn boek *Wapenbroeders*.

DE EEUWIGE TRICKSTER

Waarom is de Reinaertfiguur zo populair geworden en gebleven? Net als andere 'tricksters' uit de mythologie (de Griekse Hermes) of folklore (Tijl Uilenspiegel en Lange Wapper bij ons, en bijv. de West Afrikaans-Surinaamse 'spin' Anansi) gebruikt hij zijn lepe toeren om de anderen een loer te draaien, maar hij is vooral een figuur die de 'regels' niet respecteert en conventioneel gedrag aan zijn laars lapt.

De term *trickster* werd aanvankelijk beperkt tot etnologische studies en in het bijzonder de mythologie van de Noord-Amerikaanse Indianen, waar de trickster wordt uitgebeeld als een oproerkraaier en een rustverstoorder die de andere wezens streken levert.

'Trickster' is afgeleid van het Engelse werkwoord *to trick*, i.e. bedriegen, oplichten, bedotten. De trickster is een meester bedrieger. Zijn gedrag is dikwijls schunnig en hij gaat ook scatologische handelingen niet uit de weg. De Indianen van Noord-Amerika kennen een trickster die achterwaarts op zijn paard rijdt en zijn uitwerpselen in het rond slingert.

Bij hen is de coyote-figuur het geliefkoosde tricksterdier. Hij is het archetype van de outsider, van de 'lonely wolf/le loup solitaire' (Ironisch genoeg bleef zowel in het Engels als in het Frans eerder de wolf dan zijn tegenhanger de vos bewaard in de uitdrukking, waarschijnlijk omdat Reinaert uiteindelijk minder schuchter bleek dan zijn oom Isengrimus).

Ook Menno ter Braak identificeerde zich in zijn boek *Politicus zonder partij* sterk met het trickster aspect van Reinaert en schreef dat 'het accent van dit epos ligt, niet op de schurkenstreken, maar op het conflict tussen de quasi-moraal en de eenling...'

In 2009 was nummer 22 van *Tiecelijn* (publicatie van het Reinaertgenootschap) trouwens volledig gewijd aan de figuur van de trickster.

LE ROMAN DE RENART

Hoewel de oudste bron voor *le Roman de Renart* misschien de Latijnse tekst *Ecbasis cujusdam captivi per tropologiam*, ofte *Allegorie van de Ontsnapping van een gevangene* (over een kalf dat door een wolf wordt gevangen en bevrijd wanneer de dieren, met de vos op kop, zijn hol bestoken) hebben. In dit verhaal uit de tiende eeuw de dieren nog geen eigenaam. Elk personage behoudt een symbolische betekenis, terug te voeren op de bestiaaria.

Maar *le Roman de Renart* is dus de eerste 'bewerking' van de Latijnse *Ysengrimus* naar een volkstaal, i.e. een verzameling van verhalen in het romaans (oud-Frans), vandaar het woord roman. Het zijn episodes, zogenaamde 'branches', achtentwintig in totaal en van verschillende lengte, teruggevonden in 14 manuscripten. De oudste branches (vanaf 1175, dus ongeveer 25 jaar na *Ysengrimus*) worden toegeschreven aan Pierre de Saint-Cloud. Vanaf de 13de eeuw werden de branches gegroepeerd. Richard de Lison schreef de twaalfde branche en le Prêtre de la Croix-en-Brie de negende. Zoals in de *Isengrimus* zijn twee hoofdfiguren opnieuw de domme wolf Ysengrin en de geslepen 'goupil' Renart. De verhalen werden later zo bekend in het Frans, dat gaandeweg het woord 'renard' (met een d) het woord goupil ging vervangen. *Le Roman de Renart* bestond in zijn geheel uit 80.000 (!) verzen in rijm, wat het reciteren ervan door 'jongleurs' voor een grotendeels ongeletterd publiek misschien iets eenvoudiger maakte.

VAN DEN VOS REYNAERDE

Willem die Madocke maecte... hem vernoide so haerde dat die avonture van Reynaerde in dietsche was onvulmaket bleven... ende hise na den walschen boeken in dietsche dus hevet begonnen...

Zo begint het beroemde dierenepos in het Dietsch, waarschijnlijk geschreven tussen 1257-1271 door een zekere Willem (die blijkbaar beroemd was met zijn, tot vandaag verloren gegane heldendicht over een Welshe prins Madooc, die volgens de folklore in 1170 naar Amerika zeilde).

Het was de bedoeling van Willem om een Dietsche (middelnederlandse) versie te maken van de branches, geschreven in de walsche (vreemde, hier Franse) taal. Wie deze Willem juist was is niet met zekerheid geweten (oorspronkelijk werd er zelfs gedacht dat het over twee personen ging), maar vandaag wordt Willem Corthals, een lekenbroeder uit de abdij van Boudelo, een cisterciënzerabdij te Klein-Sinaai, door de meeste academici naar voren geschoven.

Willem hernam veel van de avonturen uit de *Isengrimus*, maar veranderde de volgorde van de episodes, en zijn hoofdpersonage werd de Vos, net zoals in *Roman de Renart*. Willem verwees in zijn tekst nergens naar Isengrimus (wel naar de Franse verhalen), misschien omdat hij de Latijnse tekst te moeilijk vond, misschien ook omdat hij een 'vrolijker' verhaal wilde schrijven. In 1805 werd een eerste volledige versie (3469 verzen) van het manuscript ontdekt, geschreven in het Vlaams. De tekst maakt deel uit van het zogenaamde Comburgse handschrift, een codex middelnederlandse teksten, geschreven tussen 1380 en 1425, en na omzwervingen door Europa sinds 1803 bewaard in de Württembergische Landesbibliothek in Stuttgart. In 1907 werd een oudere volledige versie ontdekt, het Dycks handschrift, geschreven in Nedersticht/Oost-Holland tussen 1330-1360, door een Hollandse kopiïst. De meeste moderne edities baseren zich wel op de Comburgse tekst omdat die in het Vlaams is gesteld zoals het (verloren) origineel.

De eerste verzen (in de omzetting door Jan Frans Willems in 1834) van het verhaal gaan als volgt:

*'t Was omtrent de Sinxendagen
Over bossen, over hagen
Hing het groene lenteloof.
Koning Nobel riep ten hoov'
Al wie hij, om hof te houden,
Roepen kon uit veld en wouden*

*Vele dieren kwamen daar,
Groot en klein, een bonte
 schaar.
Reinaert vos, vol slimme streken
Bleef alleen het hof ontweken,
Want hij had te veel misdaan
Om er heen te durven gaan*

Isengrijn is de eerste om bij Nobel zijn beklag te doen over Reinaert:

*Wegens dat zijn geile lijf
Heeft besmet mijn echte wijf
Wegens dat hij op mijn kroost
Eens zijn water heeft geloosd
Op mijn kinderen, waar zij lagen
Zo dat twee nooit meer zagen
Want zij werden stekeblind*

*dat hi mijn wijf hevet verhoert
ende mine kindren so mesvoert
dat hise besekede dar si laghen
datter twee noint ne saghen
ende si worden staerblant*

Ik heb over deze scabreuze episode al verteld in mijn artikel over de *Ysengrimus* (Reinaert en de wolvin).

Dan volgen de klachten van *een hondekijn, hiet Cortois, ende claghede den coninc in fransois* van wie Reinaert een worst heeft gestolen. Worst die eigenlijk van Tibeert de kater was, die hem zelf van een molenaar heeft 'gepikt'. Waarop de bever Paneer roept dat Reinaert een moordenaar is, een dief, die gisteren probeerde de haas Cuwaerde te vermoorden: Reinaert bracht hem in de waan dat hij hem tot kapelaan kon maken met studeren: Eerst moest hij het Credo leren, waarop hij hem, als een lam, tussen zijne benen nam... en toen had hij *Cuwaerde bi der kelen ende soude hem thooft af hebben ghenomen*... Dan is het woord aan Grimbeert de das, die op zijn beurt Isengrijn beschuldigt van ook niet altijd eerlijk te zijn geweest met Reinaert... enz., enz.

Het verhaal wordt halverwege echt onzedelijk als de kater Tibeert wordt bedreigd door een pastoor in zijn blootje (samen met zijn vrouw) en om zijn leven te redden tussen diens benen springt...

*Vloog hij op des koters been,
Klauwde en beet zo sterk, zo straf,
Dat hij beet... wat beet hij af?
'k Zal het best hier niet vermelden,
Schoon 't noodzaaklijk zij aan helden.
Wie daar meer van weten wil,
Leze in 't oirschrift met zijn bril!*

De toon is gezet, maar we gaan hier niet het hele verhaal vertellen.

Nadat de haan Canteclaer komt klagen dat Reinaert elf van zijn vijftien kinderen heeft opgepeuzeld, besluit Nobel dat het genoeg is geweest. Hij stuurt eerst Bruun de beer en later Tibeert de kater het veld in om Reinaert naar het hof te roepen, tevergeefs. Ten slotte zal Grimbeert de das er in slagen om de vos naar het hof te brengen. Maar als Nobel dan besluit dat de vos moet hangen, verzint die een nieuwe list, ditmaal over een verborgen schat en een 'staatsgreep' gepland door Reinaerts vader samen

met Grimbeert, Bruun, Tibeert en Isengrijn. Uiteindelijk wordt Nobel publiekelijk vernederd om zijn goedgegelovigheid en hebzucht en kan Reinaert het land ontvluchten...

REYNAERT II

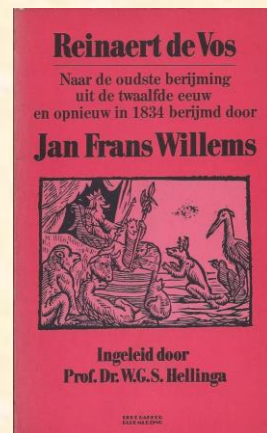
Het oorspronkelijke verhaal werd enorm populair en rond 1375 aangevuld met 4300 extra verzen. In deze Reynaert II, wordt de vos een vierde keer voor het hof gedaagd, brengt hij in een duel Isengrijn aan zijn einde en weet hij, met de hulp van de aap Mertijn (die connecties heeft aan het pauselijk hof) uiteindelijk door zijn welbespraaktheid en politieke intriges door te dringen tot het centrum van de macht.

Rond 1490 verschijnt de eerste publicatie in boekvorm van Reynaert II en rond 1560 bestaan er naast de Nederlandse, ook al gedrukte uitgaven in het Latijn, Frans, Duits, Engels en Deens. Door zijn antiklerikale en maatschappijkritische toon belandt het boek in 1570 op de index. Politieke tegenstanders van Granvelle, raadsheer van Filips II, dragen als teken van verzet vossenstaarten op hun kledij; de vos wordt gaandeweg een scheldwoord voor wat vals en leugenachtig is.

In de loop der eeuwen verandert de teneur van het verhaal, het wordt meer moraliserend en de vrijpostige details weggemoffeld. In zijn omzetting naar modern Nederlands zal Jan Frans Willems bijv. in de episode van het 'spijtige' ongeval van Tibeert en de pastoor geen details geven maar verwijzen naar het origineel *Leze in 't oirschrift met zijn bril (ende spranc dien pape tusschen die been, in die burse sonder naet, daermen den beiaert mede slaet. Dat dinc viel neder up den vloer).*

Het is wel J.F. Willems die korte tijd na de ontdekking in 1805 van het Comburgse handschrift en in 1825 van Reynaert II, er zal voor zorgen dat dit dierenepos zijn plaats krijgt in de canon van de Nederlandse (Vlaamse) literatuur, hoewel in zijn 'gekuiste' schoolversie van 1839 de spot met de katholieke kerk slechts in bedekte bewoordingen te lezen valt.

In de herdichting van Reynaert de Vos uit 1874 door een voortrekker van de Vlaamse beweging, Julius De Geyter, zal de antiklerikale spotternij van het oorspronkelijk dierenepos weer hernomen worden.

In 1907 herschrijft Stijn Streuvels op zijn beurt het epos en ook Felix Timmermans maakt een bewerking. Sindsdien zijn er nog verschillende hertalingen gepubliceerd. Zo verscheen in 2018 in het kader van VOSSSEN (initiatief in het Waasland van F. Hutse) een bewerking van de *Reinaert* door Patrick Bernauw, gebaseerd op een prozavertaling door Rik van Daele (editie Van Cauteren/Van Daele/Bernauw met illustraties van Joris Snaet). Nog vermelden dat we in 2023 mogen uitkijken naar een boek van de Nederlandse historisch letterkundige (en geconsacreerd Reinaert kenner) Frits Van Oostrom, met als werktitel: *Rondom de Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*.

WAPENBROEDERS VAN LOUIS PAUL BOON.

In 1955 publiceert Louis Paul Boon dan zijn *Wapenbroeders*, een eigenzinnige bewerking van de middeleeuwse verhalen, waar hij in de zomer van 1946 aan is begonnen. Hij heeft zich gebaseerd op de *Ysengrimus* van Nivardus, verschillende 'branches' van de Franse *Roman de Renart* en op het werk van Willem die madoc (en amoc) maakte. In 1958 schrijft Hellinga hierover: *fel en cynisch en obsceen, ironisch en honds brutaal trekt ook in onze tijd Reynaert langs de wegen en door de velden van Vlaanderen en weer met zijn bête noire wolf Isengrimus. Wapenbroeders, zegt de herboren Willem (die ditmaal de Kapellekensbaan maakte) honend*.

Boon volgde de structuur van de oorspronkelijke verhalen, nl. hun indeling in boeken met elk een aantal korte episodes (waarvan de titel de samenvatting geeft), maar niet altijd de exacte volgorde van de verhaallijn. Hij geeft wel telkens aan op welke fragmenten hij zich heeft gebaseerd. Zo verwijst hij in zijn eerste episode *Hoe de jacht begon* naar het boek V van *Ysengrimus*. Zoals hij zelf zegt begint hij dus niet met *die schone tsinxendaghe* (begin *Van den vos Reynaerde*), waarin *la Rose espanissoit et l'aube espine florissoit* maar...

... Op een dag waarop weeral voor de zoveelste maal de vrede was afgekondigd en waarin reinaert en isengrimus, sceel van de honger en krom van moeite, de graaf, en prinsbisschop, de koning en keizer en paus van al de wilde dieren tegenkwamen...

Wapenbroeders was één van Boons favoriete eigen werken. In deze eigentijdse versie van het verhaal (geen hoofdletters voor de namen van de personages), hekelt hij de monarchie en de katholieke kerk, maar ook zijn communistische broeders (Boon was van '45 tot '50 lid van de KPB en schreef in die periode voor de krant *De Rode Vaan* en later voor het weekblad *Front*).

Uit *Wapenbroeders*, Boek 2, Hoe isengrimus landmeter werd: reinaert wil een Partij der Vrijen uitroepen, en iedere buit eerlijk verdelen en zo vertelt hij verder aan isengrimus: (...) *ge weet dat de wereld in 2 kampen is verdeeld, het gaat om dividenden, om trusten en oligarchieën, om uranium en wereldmarkten, waarvoor al de bokken de zwarte schapen willen tot zich lokken... maar ondanks elks bewering dat zij alleen de echte democraten zijn, en dat zij weer het een of ander zullen redden – de ziel van 't kind en 't heil der wereld, het vaderland, de vrijheid en het eeuwig leven – is er nog onenigheid wie onder hen mag weglopen met de grote brokken, en wie integendeel zal hoeven af te dokken.*

In de eerste episodes van zijn boek 3, drijft Boon ook onomwonden de spot met Leopold III en de collaboratie:

*... Door zijn onschendbaarheid verheven boven elke strijd, zat nobel hoog en droog maar ver van zijn geluk... Hij kan zijn koninklijk bed niet meer verlaten en het wordt zo erg dat de geit sapine, die katholiek en vlaamsgezind was, besluit voor nobels ziekte op bedevaart te gaan. Ook de bok bernard – die eveneens katholiek maar veel meer fascistisch was - ... haalt zijn frak uit de kast. Ze lokken elk een swart-schaap mee, waarvan we in het volgende hoofdstuk lezen: *althoewel swart-schaap de verroeste revolver trok die hij binst de oorlog met fierheid had gedragen – en waarin men nog zijn initialen s.s. zag staan – is dat niet meer nodig, want de eze carcofasl, die in zijn angst de trappen is opgevlagen, valt door de plankenvloer heen terug in de gelagkamer, boven op isengrimus (De ezel is bij Boon de secretaris van de koning die een en ander afweet van kloosterwetten en hofetiquette).**

Reinaert vervoegt de bedevaart maar de ezel maakt duidelijk dat hij niet gewent is: *gij past niet in het kader waartussen onze samenleving is opgebouwd... gij ontsiert de auter en de heerd als ge er naast zit, en onze kinderen krijgen het onheimelijk gevoel dat er nog iets anders is dat hetgeen wij hen voorhouden te geloven...*

Wapenbroeders is een maatschappijkritische satire, maar ook een heel grappig werk. Teveel anekdotes om allemaal te citeren: in de

passage 'Hoe reinaert reeds tevreden was met de kaas': ... *Alhoewel de boom, zoals gezegd, zich in het rood getooid had, liet reinaert toch niet na er zijn gewoon onderzoek der plaatselijke atmosfeer te doen* (hij plaatst zijn reukvlag) ... hij ontmoet de raaf tiecelijn, die zojuist een kaas heeft gestolen uit de tuin der pastorij en op een boom zit. Reinaert probeert tevergeefs de raaf te vangen, en als die dan de kaas achter laat, roept reinaert hem nog na *stuk artist met pluimen!*

Uiteindelijk lokt reinaert koning nobel en carcofas de ezel in een val, door te spreken over een geldschat die verborgen ligt in een put niet ver van de *crieckepitte bron in het hulsterloo bos*. De leeuw valt in de put en breekt zijn nek. De ezel keert alleen terug naar het hof en wordt opgehangen, beschuldigd van moord op de koning.

Einde van *Wapenbroeders*:

LPB: (...) *het schijnt dat er in later jaren nog een boek verschenen is, waarin beweerd wordt dat reinaert de plaats van nobel innam...*

Maar Boon wil dit niet geloven, want dan zou alles nog nuttelozer zijn dan het al is...

Referenties

Louis Paul Boon, *Wapenbroeders*. 1955. Verzameld Werk (deel 7). Arbeiderspers 2016

Niels Schalley, *Reynaert de Vos. Een kleine geschiedenis van het middeleeuwse dierenepos*. Phoebus Focus IV. ISBN 978 90 828 2902 0. 2018.

Hubert Lampo, *Op het spoor van Prins Madoc*. Bres nr. 37, blz. 125-138, okt-nov. 1972.

Jan Frans Willems en W.Gs.Hellinga, *Reinaert de Vos naer de oudste beryming en opnieuw in 1834 berijmd*. Bert Bakker/Daamen, Den Haag 1958. © 2014 dbnl / W.Gs Hellinga

Michèle Gally en Elisabeth Pinto-Mathieu, *Le Roman de Renart*. Clef Concours. Lettres Médiévales. Atlantide, 2007.

Jan de Putter, *Vos zonder partij. Reynaert in het oeuvre van Menno ter Braak*. Tielcelijn 33 blz 122-158, 2020.

Rik van Daele (red), *Themanummer van Tielcelijn over Tricksters*. Tielcelijn 22. (Jaarboek 2 van het Reynaertgenootschap) blz 7-186, 2009.

Rik van Daele, *VOSSEN: een expeditie in het Land van Reinaert anno 2018*. Tielcelijn 33, blz. 186-212, 2020.

Eerder verschenen in *Portulaan* nr 146 blz. 8-14